

İLK FARŞÇA İLHANLI FERMANI*

Abol'ala SOUDAVAR

Çeviren: Osman G. ÖZGÜDENLİ**

ÖZET

Bu yazıda yayımlanarak tahlili yapılacak olan ferman (yarlıg), İlhanlı hükümdarı Geyhâtû Han (1290-1295) devrinde, Emîr Bay-itmiş Aka tarafından gelirleri Nusret-i Fakîre zaviyesine vakfedilmiş olan Mendişîn köyüne herhangi bir müdahalede bulunulmaması için 692/1293 yılında Batı İran'daki Kârîz (?)'den sâdır olunmuştur. Bu özelliği ile zamanımıza ulaşan en eski Farsça İlhanlı fermanıdır. İçerisinde Türk, Moğol, İran ve Arap kültüründen muhtelif unsurlara rastlanan bu ferman, tarihî ve diplomatik ehemmiyetinin yanında, yarlıg, sözi, aka gibi Türkçe kelime ve istihlaların kullanılması, menşei karanlık ve tartışmalı olan tuğranın en eski örneklerinden birine sahip olması ve al-tamga ile mühürlenmiş olması gibi özellikleri açısından da son derece büyük bir öneme sahiptir.

Anahtar kelimeler:

İlhanlı devleti, Geyhâtû Han (Arincin Turci), yarlıg, ferman, al-tamga, tuğra.

İlhân Geyhâtû'nun Fermânı: Bu yazıda yayımlanacak olan ferman, Kuzey-Batı İran'da 692/1293 yılında sâdır olunmuştur. Kağıdın boyutu 136x37,5 cm.'dir. Moğol devri İran kültürünün karışık ve karmaşık bir numunesi olan bu ferman, Budaî bir adla anılan bir İlhanlı hükümdarı adına, Farsçalaşmış bir Arapça hat ve yarı Türkçe yarı Farsça bir dille yazılmış, Çince bir mühür (*al-tamga*) ile mühürlenerek sâdır olunmuştur. Bu vesika aynı zamanda İlhanlı devletinin bilinen ilk Farsça fermanıdır¹. Bir hangâh (*hânkâh*)'ın mevkûfâtının korunması hakkında kaleme alınan bu fermanın metni şu şekildedir:

* Bilinen en eski Farsça İlhanlı fermanını konu alan bu makale, Abol'ala Soudavar [Ebû'l-'Alâ Sûdâver] tarafından yayımlanan *Art of the Persian Courts* (New York 1992, s. 34-34, 52-53) isimli eser içerisindeki "Farmân of the Il-Khan Gaykhatu" başlıklı yazının Muhsin Ca'ferî-mezheb tarafından "Nehostîn Fermân-i Fârsî-yi İlhanân" başlığı ile yayımlanan ilâveli Farsça tercümesi (*Mîrâs-i Câvidân*, Sene 8, nr. 1, Sayı 29, Tahrân 1379/2000, s. 33-36) üzerinden, asıl İngilizce metin ile de karşılaştırılarak Türkçe'ye çevrilmiştir. Dipnotlarda tarafımızdan yapılan ilâveler Türkçe'ye Çeviren [T.Ç.] rumuzu ile gösterilmiştir (Osman G. Özgüdenli).

** Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Büyük Han Güyük'ün 644/1246 tarihli daha eski bir Farsça fermanı İlhanlılar'a değil Moğollar'a aittir. (P. Pelliot, *Revue de l'orient chrétien*, 3d ser., 23 (1922), s. 17-18. K.E. Lupprian, "Die Beziehungen der Pâpste zu Islamischen und Mongolischen Herrschern im 113. Jahrhundert und Ihre Briefwechsels", *Studi e Testi* (Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1981), vol. 291, s. 182-189).

METİN

[ارنجین تو] رچی یرلیغیندین
 شیکتور، آقبوقا، طغاجار سوزیندین
 احمد صاحب دیوان سوزی^۱
 باسقاق و نواب و متصرفان اردبیل بدانند کی
 دیه مندشین از اعمال آنجا^۲ کی تعلق بامیر بزرگ
 بایتمیش آقا داشت و او بر زاویه^۳ نصرت فقیره وقف گردانیده تا آبادان گردانیده
 محصول آن را در وجه سفره درویشان و آینده و رونده صرف می گرداند
 درین وقت نمود کی هم چنان خراب است. اگر از دیوان مکتوبی باستمالت ارسال تا آبادان گردانند
 موجب صواب دولت روزافزون باشد. این مکتوب در قلم آمد تا بر اینجملت که
 وقف کرده اند مقرر دارند و معارض و مزاحم نشوند و مطالبتی ننمایند تا این ده، آبادان
 گشته محصول آن را در وجه سفره آینده و رونده و درویشان نهاده صواب آن بر دوام
 دولت روزافزون عاید گردد. برین جمله روند. فی اوایل جمادی الاخرائی و تسعین و ستمایه
 بمقام کاریز (؟)

METNİN TERCÜMESİ

[Arincin Tu]rcî'nin fermânıdır (*yarlıgındın*).

Şîktûr, Ak-bûkâ, Togâçâr'ın sözüdür (*sözindir*).

Ahmed Sâhib-i Dîvân'ın sözü (*sözi*)².

Erdebîl³'in bâskâk⁴], nâ'ib⁵] ve mutasarıf⁶]ları bilsinler
 ki, oranın (*a'mâl-i âncâ*)⁷ yerleşimlerinden olan Mendişîn

² Tuğra şeklinde kaydedilen “Ahmed Sâhib-i Dîvân” kelimesinden sonra büyük ihtimalle “sözi” (Türkçe ‘sözü’) olması gereken başka bir ibare gelmektedir. Bu kelimenin altındaki üç nokta “p” harfinin noktaları olarak düşünülebilir. Bu da ilk kelimenin “Pülâd” şeklinde okunabileceğini düşündürmektedir ki, Kubilay Kağan'ın İlhanlı sarayındaki temsilcisi olan Pulâd Çing-Sâng'a işaret etmiş olabilir. Bununla birlikte, pek çok kâtibin “ş” harfi ile karıştırılmaması için “s” harfinin altına üç nokta koyduğunu da gözden uzak tutmamak gerekir. “Sâhib-i Dîvân” ibaresindeki “n” harfinin üzerindeki fazla nokta bizi kelimeyi “sözi” şeklinde okumaya sevk etmektedir. “Söz” kelimesi ve bundan neşet eden tabirler için bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1963-75, III, 292-297.

³ [Kuzey Azerbaycan'da önemli ticaret yolları üzerinde yer alan tarihî bir şehirdir (38° 15' 30" Kuzey, 48° 17' 30" Doğu). Hakkında bkz. “Erdebîl”, *Dâniş-nâme-yi İrân ve İslâm*, 11, Tahrân 1991, s. 1479-1486; Mirza Bala, “Erdebil”, *İA*, IV, s. 288-293; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “Erdebil”, *DİA*, XI, s. 276-277; R.N. Frye, “Ardabil”, *EI*, I, s. 625-626; “Ardabil”, *EIr.*, II, 357-365; W. Barthold, *Tezkire-yi Cogrâfiyâ-yi Târihi-yi İrân*, (Farsça terc. Hamza Serdâdver), Tahrân 1372/1993, s. 223; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, ed. F. Sezgin, I. G. vol. LXXXV, Frankfurt 1993, s. 163, 168; Dorethea Krawulsky, *İrân-Das Reich der İlhâne: Eine Topographisch-historische Studie*, Wiesbaden 1978, s. 514-515 (T.Ç.).]

- ⁴ [Vergilerin toplanması ve merkeze ulaştırılması işlerini yürüten memur. Bu ıstılahın aynı zamanda askerî hâkimler için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. (Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, Tahrân 1358/1979, s. 60-63; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, 262-265; Ahmet Caferoğlu, “Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları”, *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1934, IV, 36 n. 1. (T.Ç.)].
- ⁵ [İlhanlılar zamanında valilerin (*hokkâm*) yanında bulunan vekil ve memurlar. *Nâ'ibler*, merkezî hükûmet, ya da valiler tarafından tayin edilen ve sivil idare ile malî işlerden sorumlu görevliler idi. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein Persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys”, *CAġ*, XIX/1-2, (1972), s. 13; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, s. 235-238 (T.Ç.)].
- ⁶ [İlhanlılar zamanında, merkezî hükûmet adına vergi tahsilinden sorumlu kılınan kimseler. Bkz. G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein Persisch-mongolischer Erlass des Ğalâyiriden Şayh Oveys”, s. 15-16; Şemîs Şerîk Emîn, *Ferheng-i İstîlâhât-i Dîvânî-yi Dovrân-i Mogûl*, s. 211-212 (T.Ç.)].
- ⁷ Bu kelime Prof. G. Herrmann, Yahyâ Zekâ'î ve İrec Afşâr tarafından (hususî temaslarda) “*âncâ*” [orası] (yani Erdebîl) şeklinde okunmuştur. Ancak, yazım tarzı itibariyle *Lencâ*'ya benzemektedir ki, Hazar denizi kenarındaki Deylemân'da bulunan Lengâ'ya nisbet etse gerektir. V. Minorsky, *Hudûdu'l-âlem*, (Regions of the World), 2nd ed., London (Gibb Memorial) 1970, s. 136, 387. (Makalenin Farsça mütercimi olan Sayın Muhsin Ca'ferî-mezheb makaleyi tercüme ettikten sonra, tercümeyi makalenin yazarı Sayın Abol'ala Soudavar'e göndererek bir kaç teklifte bulunmuştur. Sayın A. Soudavar hem tercümeyi gözden geçirmiş, hem de bazı teklifleri kabul etmiştir. Bunlardan, Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î'nin “*âncâ*” ve “*Lencâ*” meselesi hakkında şunları yazmışlardır: “Ben belki de, *Lencâ*'da Mendişîn köyünün de bağlı olduğu bir idarî merkez bulunabileceğini düşünmüştüm. Şu anda biraz şüpheye düştüm. Siz fikrinizi ve Sayın 'İmâdu'd-dîn Şeyhu'l-hukemâ'î'nin düşüncesini ilâve ediniz”). *The Historical Gazetteer of Iran, Tehran and Northwestern Iran*, (ed. A. Adamee, Graz: Akademische Druck und Verlangastalts, 1976-1989) isimli eserde Mendişîn köyü 37° 25' doğu boylamı, 48° 15' kuzey enleminde gösterilmiştir (harita: I-15-C). [Söz konusu köyün ismi modern haritalarda “*Mîndicîn*” olarak geçmektedir (Nakşe-yi Râhnumâ-yi Elburz-i Garbî (Ğilân), 1/300.000, Ğitâşînâsî nr. 144, Tahrân, C-4. III. Kezâ bkz. *Ferheng-i Cogrâfiyâ'î-yi İrân (Âbâdîhâ)*, *Ostân-i 3 ve 4 Âzerbây-cân*, İntişârât-i Cogrâfiyâ'î-yi Sitâd-i Erteş, Tahrân 1330/1951, IV, 593: *Mendicîn*). Zeynu'l-'Abidîn 'Abdî Beg Kıvâmî-yi Şîrâzî tarafından Şâh I. Tahmâsb için 975/1567-1568 yılında kaleme alınan *Sarihu'l-milk* isimli eserde Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin mefkûfatına bağlı köyler arasında Mendişîn köyü (*Karye-yi Mendişîn*)'nün de adı ve alış-satış kayıtları zikredilmiştir (*Sarihu'l-milk*, Kitâbhâne-yi Millî-yi İrân, (Tahrân), nr. 3718, vr. 69; Krş. Gulâm-Rizâ Akâ-hânî, *Sarihu'l-milk*, *Tashih-i Sevâd-i Vakf-nâme-yi Şeyh Safîu'd-dîn İshak-î Erdebîlî*, Tahrân Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Tahrân 1374/1995, s. 103. Tezde köyün ismi hatalı olarak *Mened-neşîn* şeklinde okunmuştur). Yine, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) bulunan III. Ahmed devrine ait muhtemelen 1140/1727 tarihli *Halhâl ve Urûmiyye Livâları Mufassal Tapu Tahrîr Defterinde Halhâl livâsının nâhiyelerinden olan Âzerkiyân (veya Âzerlekîn, nâhiye merkezi Kâgez-konân/Ak-kend)*'a bağlı köyler arasında Mendiçîn köyü (*Karye-i Mendicîn*)'nün adına rastlanmaktadır (Bkz. BOA, *Tahrir Defteri (TD)*, nr. 910, s. 66-67. 60 hâne ve 32 mücerred olmak üzere toplam 332 nüfus ve 19.070 akçe vergi ile nahiyenin en büyük köylerinden ki, muhtemelen vesikamızda zikredilen *Mendişîn* ve haritalarda geçen “*Mîndicîn*” köyü olmalıdır. Şu halde, köyün ismi VII/XIII. yüzyıldan günümüze *Mendişîn*→*Mendişîn*→*Mendicîn*→*Mîndicîn* şeklinde değişime uğramış gözükmektedir (T.Ç.)].

köyü, büyük emîr Bay-itmiş⁸] Akâ'ya ait iken, onun tarafından, ma'mûr kılınması ve mahsûlünün dervişler ile gelen-geçen (*âyende vu revende*)'in yiyeceğine sarfedilmesi için *Nusret-i Fakîre*'nin *zâviyesine*⁹ vakfedilmiştir. Şu anda, (zaviyenin) aynı şekilde harab olduğu, eğer dîvândan ma'mûr kılınması yönünde gönül alıcı bir mektup gönderilirse, (bunun) kudreti daima artan devletimizin yapması gereken doğru işlerden olacağı, bildirilmiştir.

Bu ferman, vakf olunduğu şekilde [vergiden muaf] hareket edilmesi, (herhangi bir) müdahalede bulunulmaması, zahmet verilmemesi ve (hiç) bir talepte bulunulmaması için kaleme alınmıştır. Böylece bu köy ma'mûr olarak mahsûlü dervişler ile, gelen-geçenin sofrasına harcansın (ki), bunun *sevâbı* ebedî devletimizin (*devlet-i rûz-efzûn*) devamı üzerine olsun!

Bu şekilde hareket edilsin!

(Bu ferman), 692 [1292] (yılı) Cemâzû'l-âhir [Haziran] (ayı) başlarında,

Kârîz?'de (kaleme alındı).

⁸ [Fermada geçen bu isim Sayın Abol'ala Soudavar tarafından "*Bâytmish Âqâ*" olarak okunmuştur. Eski Türkçe'de 'zengin' ve 'varlıklı' manalarına gelen "*bay*" kelimesi (bkz. Kaşgarlı Mahmûd, *Divanü Lûgat-it-Türk*, (Yay. Besim Atalay), Ankara 1986, III, 158; IV, 76; İbni Mühennâ, *İbn Mühennâ Lûgatı*, (Yay. Aptullah Battal), Ankara 1988, s. 17; A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, s. 36; G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*, II, 259-260) ile 'yapmak-etmek' mânâlarına gelen "*ümiş*" kelimesinin birleşik şekli olduğunu düşündüğümüz bu kelimenin, Türkçe ad verme geleneklerine de uygun bir şekilde, tıpkı muadillerinde (*İl-etmiş*) olduğu gibi 'zengin kılan, zengin kılmış' manasında "*Bay-itmiş Aka*" şeklinde okunması gerektiği kanaatindeyiz. Yine ismin, *Bayıtmiş* şeklinde, Türkçe'de 'zenginleşmek' manasına gelen *bayıtmak*, zenginleştirmek manasına gelen *bayıtmak* (G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 385) fiillerinden neşet etmiş olması da mümkündür. Eski Türkçe'de *bay* kelimesi ile yapılmış pek çok ada da rastlanmaktadır: *Bay-buga*, *Bay-tegin*, *Bay-temür*, *Bay-koca* (A. Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 36). (T.Ç.).]

⁹ Aynı eserdeki (*The Historical Gazetteer of Iran, Tehran and Northwestern Iran*) A-15-I numaralı haritada "*Zâviye*" adını taşıyan iki köy görülmektedir ki, bu da o bölgede bazı hangâhların bulunduğunu göstermektedir. Erdebil bölgesinde pek çok hangâh ve zaviyenin bulunması, daha sonraları VIII-IX/XIV-XV. yüzyıllarda bu bölgeyi Safevî propogandası için elverişli bir hâle getirmiştir.

İlhanlı hükümdarı Geyhâtû (690/1291-694/1295) bu fermanda Budist rahiplerin ona verdikleri lakab olan¹⁰ “*Arincin Turci*” şeklinde zikredilmektedir. Geyhâtû, kardeşi Argûn'un vefatından sonra, amcaoğlu Bâydû ve kardeşinin oğlu Gâzân ile zor bir rekabetin ardından *İlhân*'lığa seçildi. Takriben bütün tarihî kaynaklar Geyhâtû'nun ayyaş, kadınlara aşırı düşkün, her türlü kötülükte ifrata varan, iktidarsız bir hükümdar olduğunu bildirmektedirler¹¹. Gerçek güç Moğol emirlerinin elinde idi. Bunların en ileri geleni üç emir idi ki, isimleri bu fermanda zikredilmiştir: Şiktûr, Ak-bûkâ ve Togâçâr. Celâyirli'lerden İlkân Noyan'ın ikinci oğlu olan Şiktûr, Moğol emirlerinin önde gelenlerinden idi. Yine, Şiktûr'un kardeşi ve Celâyir kabilesi emirlerinden olan Ak-bûkâ'nın da İlhanlı hanedanı ile sıkı bir ilişkisi vardı: O, evvelâ Argûn Han'ın kızı ile izdivaç etmiş, daha sonra kendi kızını Geyhâtû'ya vermiş¹² ve bu hükümdar tarafından Moğol ordusunda *emîru'l-umerâ*'lığa tayin edilmişti¹³. Entrikacı ve güvenilmez bir emir olan Togâçâr da Argûn Han'ın vezîri Sa'du'd-devle'nin katli hadisesini hazırlayanların elebaşlarından idi. O, Geyhâtû tarafından affedildikten sonra yeni bir isyan hareketinde bulundu ve başarısızlığa uğramasına rağmen bilâhare Geyhâtû'nun yenilgisinde ve hükümdarlığın Bâydû'ya intikalinde mühim rol oynadı. Geyhâtû, Bâydû tarafından öldürüldü (694/1295). Bu fermanda *han*ın adının altında meşhur emirlerin

¹⁰ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-tevârih*, (neşr. A. A. Ali-zâde), Baku 1957, III, 231. Reşîdu'd-dîn “*bahşî*” kelimesini Budist rahipler ile büyük ihtimalle Uygurlar için kullanmaktadır. Aynı şekilde, bu kelime, Moğollar tarafından bürokraside yaygın olarak görevlendirilen Uygur kâtipleri için de kullanılmakta idi. Emel Esin, “The Bakhshi”, *The Art of the Book in Central Centuries*, ed. B. Gray, (Paris, Unesco, Asia, 14th-16th, 1979), s. 284. [Muhtelif Türk devletlerinde farklı işler yaparken gördüğümüz *bahşî* veya *bakşî* için daha bkz. J. Németh, “Das Wolga-bulgarische Wort b a q š i ‘gelehrter Herr’ in Ungarn”, *İTED*, V/1-4, İstanbul 1973, s. 165-170; M. Fuad Köprülü, “Bahşî”, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara 1966, s. 145-156; Aynı müellif, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Yay. O. F. Köprülü-N. Pekin, İstanbul 1980², s. 67-68; E. Esin, “‘Eren’ Les dervîş hétérodoxes turcs d’Asie centrale et le peintre surnommé ‘Siyâh-Kalam’ ”, *Turcica*, XVII (1985), s. 17-18, 28-29; Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Histoire des Mongols de la Perse*, Texte Persan, publié, traduit en Français Accompagné de notes et d'un Mémoire sur la vie et les Ouvrages de l'Auteur par Étienne Quatremère, Amsterdam 1968², s. 184-199 n.51. (T.Ç.)].

¹¹ J. A. Boyle, “The Dynastic and political history of the Il-Khâns”, *The Cambridge History of Iran*, V, *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, Cambridge 1968, s. 374; Hamdullâh Mustevfi, *Târih-i Guzîde*, neşr. ‘Abdu'l-Huseyn Nevâ’î, Tahrân (İntişârât-i Emîr Kebîr) 1339/1960, s. 600.

¹² Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârih*, III, 197-231. Ak-bûkâ, Emîr Huseyn Gûrkânî'nin sonradan dul kalan annesi ile izdivaç eden babasıdır.

¹³ Giyâsu'd-dîn b. Humâm Hvândemîr, *Habîbu's-Siyer*, neşr. Muhammed Debîr Siyâkî, Tahrân (İntişârât-i Hayyâm) 1974, III, s. 137.

isimlerinin zikredilmiş olması Geyhâtû'nun sarsılan durumunun ve emirlerin idaredeki rolünün göstergesidir¹⁴.

Fermanda geçen beşinci isim (*Ahmed Sâhib-i Dîvân*) Geyhâtû'nun *vezîr* ve *sâhib-i dîvân*'ı Sadru'd-dîn Ahmed Hâlidî-yi Zencânî'dir. Hükümdarlık mührü olan *al-tamga* onun elinde idi ve Geyhâtû'nun emri üzere, malî işler ve şehzadeler ile Moğol emirlerine verilecek şeylerin onun tarafından onaylanması gerekmektedir¹⁵. Bu sebeple onun imzası da bu fermana işlenmiştir. Her ne kadar *sâhib-i dîvân*lar liyakatsizlik suçlamasıyla birbiri ardına katledilmiş ve servetleri müsadere edilmişse de, Moğollar'ın gelirinin yağmadan çok vergilere dayanmasından itibaren, *sâhib-i dîvân*lık makamı bir yolsuzluk mevkii hâline geldi ve bu yüzden de talibi çok oldu. Sadru'd-dîn Zencânî de benzer bir akıbetle uğramıştır.

Çince bir mühür olan *al-tamga* İlhanlılar'ın metbûu olan Kubilay Kağan tarafından Han-balıg (Pekin)'tan gönderilmekteydi. Bu fermanın sonuna ve iki kağıdın birleştirildiği yere basılan bu mühür (*al-tamga*) Geyhâtû'nun selef ve haleflerine ait fermanlar üzerindeki mühürlerden farklılık göstermektedir. Dolayısıyla, bu mühür¹⁶ Geyhâtû için özel olarak gönderilmiş olmalıdır.

Gâzân Han'ın İslâm'ı kabulünden önce Moğollar göçebe bir yapıya sahiptiler ve şehirlerden çok yaylak ve otlaklarda zaman geçirmekteydiler. *Han*ın bulunduğu yer aynı zamanda hükümet merkezi idi ve o ne zaman ava veya sefere çıksa payitaht da onunla birlikte hareket etmekte idi. Emir ve kâtipler ile, ülkelerden gelen elçiler orada huzura çıkar ve fermanlar da *ilhan*ın bulunduğu yerden [*ordo-orda*] sadır edilirdi. Fermanın sonunda zikredilen "*be-ma-*

¹⁴ F. W. Cleaves'in bir tetkiki, bir kısım İlhanlı fermanlarında, Cengiz Han devrinden beri uygulanagelen bir geleneğin devamı olarak, bazı emirler ile devlet ileri gelenlerinin isimlerinin, fermanın sıhhatini göstermek için Uygurca kaydedildiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, isimler fermanların arkasına ve Uygurca kaydedildiğinden, mevcut fermanlardan ayrılmaktadır (F. W. Cleaves, "A Chancery Practicice of the Mongols in Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1951, XIV, s. 493-526). Uygurca fermanlarda, fermanın arkasına emirlerin adından önce "*üçing inü*" yani 'fermanı teyid ediyorlar' yazılmakta idi (Aynı mak., s. 511-512). Oysa bu vesikada, İlhan için kullanılan "*yarlıgımdın*" (yarlığından) kelimesiyle benzer bir manaya sahip olan ve 'onların sözü' manasına gelen "*sözindin*" kelimesi, emirlerin isimlerinden sonra yazılmıştır. Uygurca fermanlarda ismi zikredilen kimseler fermanın sıhhatini teyid etmekte, ancak metin ile ilgili bir görüş bildirmemekte idiler. Oysa bu vesikada, emirler, fermanı teyidden başka, fermanın muhtevasını da onaylamış olmaktadır.

¹⁵ Vassâf, *Târih-i Vassâf*, (yay. M. İsfahânî), Tahrân 1338/1959, s. 169.

¹⁶ Diğer *al-tamga* örnekleri için bkz. P. Pelliot, "Les documents mongols du Musée de Tehran", *Athar-e Iran*, I/1, Paris 1936, s. 37-44. A. Mostaert-F.W. Cleaves, "Trois documents mongols des Archives Secrètes Vaticanes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, XV/3-4, (1952), s. 430-445.

kâm-i...” tabiri de *hanın* karargâhının orada bulunduğunu göstermektedir. Şu halde, isimleri fermanında geçen emirler ile Sadru'd-dîn Zencânî de *ordoda* bulunmakta idiler.

İlhanlılar zamanında *mustevfiler*, yağmacı Moğol askerleri ve diğer resmî memurlar ülkede dolaşarak halktan ve eşraftan haksız yere para toplamaya çalışmakta idiler. Bu fermanın yazılış sebebi bir hangâhın mevkûfatına müdahaleyi önlemeye yöneliktir. Bu mevkûfe, Emîr Bay-itmiş Akâ tarafından vakfedilmiş olan Mendişîn köyünün gelirlerinden ibarettir. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh tarafından kaleme alınan *Câmi'ü't-Tevârih*'te Bay-itmiş Akâ'nın adı 619/1291 yılında Geyhâtû'nun huzuruna saygılarını sunmak için gelen emirler arasında görülmektedir¹⁷.

Üzerinde Bay-itmiş'in adının bulunduğu diğer bir vesika da son zamanlarda Şeyh Safîu'd-dîn Erdebîlî'nin türbesinde bulunmuştur¹⁸. Mendişîn köyünün vakıf gelirleri, dervişler ile yolcuların kaldıkları bir hankaha vakfedilmiştir. Fermanında Bay-itmiş, hankahta ikamet eden ve burayı idare eden kadın derviş *fakîre-yi zâhide-yi âbide* ile karşılaştıktan sonra mevkufeyi vakfettiğini bildirmektedir. Vesikada zikredilen “*Nusret-i Fakîre*” tabiri ile büyük ihtimalle hankahın sahibesi olan bu kadın dervişe atıfta bulunmaktadır. İlhanlı hükümdarı Olcâytû tarafından sâdır edilen ve Erdebîl'de bulunan ikinci bir fermanında da Mendişîn köyü vakıf arazisi olarak zikredilmektedir¹⁹. Bu her iki vesikanın da Erdebîl'de Şeyh Safîu'd-dîn'in türbesinde bulunmasından dolayı, muhtemelen Mendişîn köyü ve sözkonusu hankah Şeyh Safîu'd-dîn'in türbesinin tasarrufuna geçmiş ve bu vesikalar da oraya nakledilmiştir.

Ferman ilginç inşâ özelliklerine sahiptir: Fermanın asıl metni Farsça olduğu hâlde ilk üç satırda Türkçe kelime ve terkipler kullanılmıştır. Yine, met-

¹⁷ Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, III, s. 238. Gâzân Han'ın kardeşi Olcâytû'ya vasiyetnâmesinde Bay-itmiş'in adı ordunun malî memurları (*idaçiyân*) arasında zikredilmiştir (Abdullâh Kâşânî, *Târih-i Olcâytû Sultân*, neşr. Mehî'n Hamblî, Tahrân 1348/1969, s. 12). 688/1289 yılında Argûn Han tarafından, isyan eden Cûşkâb'ın üzerine gönderilen emirler arasında “Bây-itmiş Kûşçı” göze çarpmaktadır (Reşîdu'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârih*, III, 216). [Yine, ‘Abdullâh Kâşânî, Olcâytû'nun emirleri arasında Kıpçak kavminden Bâ-y-itmiş'in kardeşinin oğlu Emîr ‘Alî Kûşçı b. Bâ-y-bûkâ Kûşçı ile Uygur kavminden Bâ-y-itmiş b. Bâdân'ın ismini zikretmektedir (*Târih-i Olcâytû Sultân*, s. 9, 49 (T.Ç.)).]

¹⁸ G. Herrmann-G. Doerfer, “Ein persisch-mongolischer Erlass aus dem Jahr 725/1325”, *ZDMG*, 125/2, (1975), s. 340. Prof. Dr. G. Herrmann bu fermanın bir tercümesini makalenin müellifinin istifadesine sunmuştur. Bu ferman, G. Herrmann tarafından hazırlanan *Persischen Urkunden der Mongolzeit* isimli eserde yayımlanacaktır.

¹⁹ B. Fragner, *Repertorium persischer Herrscherurkunden, Publierte Originalurkunden (bis 1848)*, Freiburg (Klaus Schwarz Verlag) 1980, s. 19.

nin ortasında önemli isim ve elkâbın (*Bay-itmiş Akâ, rûz-efsûn*) yazımı esnasında bir miktar yer boş bırakılmış ve bu isim ve elkâb kenara (*hâşîye*) yazılmıştır. İsim ve elkâbın bu şekilde yazılması geleneği Safevî devrinin başlarına kadar devam etmiştir²⁰. Ferman inşâ tarzı olarak, Moğol geleneklerine uygun bir şekilde, küçük ve sıkışık bir yazı ile münşiyâne kaideler ve gösterişten uzak olarak kaleme alınmıştır²¹. Ferman hat olarak, güzel bir ta'lik yazı kullanılmıştır ki, sıkışık yazı ve kırık yazımdan dolayı okunması güçleşmektedir. Genellikle *dîvânî* işlerde kullanılan ta'lik yazısında, kelime ve harfler, değiştirilmemesi veya ilavede bulunulmaması için, birbiri içerisinde ve birleşik bir şekilde yazılmıştır²².

“THE FIRST IL-KHANID FARMÂN IN PERSIAN”

Abstract

This article gives a commentary on a farmân (yarlıg, decree) of Arinjin Turji (Gaykhatu, r. 1290-1295), a Khan of the Il-Khanid dynasty, written at Kârîz (?), in Western Iran in 692/1292. It proclaims that the revenues of the village of Mandeshin should be given by Great Amir Bay-itmiş Aqa for the maintenance of the hospice (zâviya) of Nusret-e Faqîre. This document is the oldest known example of a Persian Il-Khanid farmân. The text exemplifies the heterogeneous nature of Persian culture during this period, being written in a Persianized Arabic script, half in Turkish, half in Persian and affixed with a Chinese seal. As well as its importance for political and diplomatic history, the farmân is significant for the use of Turkic words and expressions such as yarlıg, sözi, aqa and as the first known document to use a toghra the origin of which is unknown and which has been much debated.

Keywords

Il-Khanid state, Gaykhatu Khan (Arinjin Turji), yarlıg, farmân, al-tamgha (red seal), toghra.

²⁰ Örnekler için bkz. L. Fekete, *Einführung in die persische Paläographie, 101 persische Dokumente*, ed. G. Hazai, Budapest (Akadémiai Kiadó) 1977, s. 7, 11-12, 16, 19, 22, 26, 30, 45, 62.

²¹ Kısa ve özlü yazı örneği için Möngke'nin fermânlarına bkz. T. Allsen, *Politics of Mongol Imperialism*, Ph. Dr. Diss., University of Minnesota, 1979, s. 147.

²² Bazı araştırmacılar ta'lik yazısının ilk kez kullanılmasını kâtip ve tarihçi Tâcu's-Selmânî'ye nisbet etmektedirler (Kâdî Ahmed Kummî, *Gûlistân-i Huner*, neşr. Ahmed Suheylî, Tah-rân (Bunyâd-i Ferheng-i İrân) 1352/1973, s. 15, 42). Bu örnekten de anlaşıldığı üzere, ta'lik yazısı Tâcu's-Selmânî'den çok daha önce gelişmişti.

EK II: *Ahmed Sâhib-i divân sözi* (detay).

EK III: *Al-Tamga (Detay)*

